

UÇ KALE: ÇAVUŞTEPE-SARDURİHİNİLİ'NİN GİZEMLİ YAPISI 'KRAL KÜLTÜ TAPINAĞI'*

M. Taner Tarhan**

UÇ KALE: THE MYSTERIOUS BUILDING OF ÇAVUŞTEPE-SADURİHİNİLİ 'TEMPLE OF THE ROYAL CULT'

Çavuştepe-Sardurihinili, founded by Sarduri II, is in fact a double-fortress. It has no lower city surrounding the site. It is obvious that Çavuştepe was an administrative and economical, as well as a religious centre. It is also important in another respect: It accommodates two temples, a Haldi temple at the Upper Citadel and an Irmuşini temple at the Lower. There exists another building to the east of the Lower Citadel, namely "Uç Kale", a unique example of the Urartian architecture. In my opinion, it symbolises the "divinity" of Sarduri II or his "royal cult" and keys to its interpretation and mysteries must be sought in the "temple with double cellae" at the peak of Tuşpa, at the sacred area of Analı-Kız and on the enigmatic reliefs of Adilcevaz-Kef Kalesi (Haldiei URU^{KUR}Ziuquni).

Anılarla Başlarken

Şüphesiz ki, her insanın yaşamında, geleceğinin yönlenmesine etken olan, karar verilen çok önemli anlar ve de buna tanık yerler, mekânlar vardır. Bu "an" ve "mekân" birlikteliği hiç mi hiç unutulmaz. Uç Kale de böyle bir anın suskun tanığıdır. 1965 yazında, Çavuştepe kazı ekibine davet edilerek, çalışmalara katılmışım. Daha sonra da yıllarca 'Başkan Yardımcısı' olarak kazılarında bulundum. Türk Arkeolojisinin gerçek duayeni Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in başkanlığındaki Prehistorya ve Arkeoloji Bölümü'nden mezun olmama çok az bir süre vardı... Uç Kale'nin hemen güneyindeki "merdivenler"

* Bu yazımızdaki görüşlerimiz 6. Uluslararası Anadolu Demir Çağları Sempozyumu/The Sixth International Anatolian Iron Ages Symposium'nda (16-19 Ağustos 2004, Eskişehir Anadolu Üniversitesi), "A Third Temple at Çavuştepe-Sardurihinili (?): Uç Kale" başlıklı bildirimizde sunulmuştur.

** Prof. Dr. M. Taner TARHAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, 34459 Vezneciler-İSTANBUL; e-mail: ttar34@istanbul.edu.tr.

alanında çalışırken, sevgili hocamız Prof. Dr. Afif Erzen beni yanına çağırdı. Mekânları henüz açılmakta olan Uç Kale'nin üzerinde, hayatımın bir dönüm noktası konuşuluyordu...! İlk "asistanlık" teklifi 1963'te, Aphrodisias'ta –o zamanki akademik ünvanı ile- Doç. Dr. Kenan Erim'den gelmişti, kismet değilmiş; ikincisi de bir başka yerden...; bu da üçüncüsü idi. "Üç"ün kerametine inançla, elini öperek ve de onur duyarak teklifini kabul ettim. Kesintisiz 25 yıl devam eden ve onunla özdeşleşen Çavuştepe kazılarına (1961-1986), rahmetli Erzen hocama gönülden armağan ettiğimiz bu çalışmamızda, Urartu'nun bu görkemli yapısının gizemlerini çözmeye, dile getirmeye çalışacağız¹...

Bildiğimiz kadarıyla, birden fazla "tapınaklı" Urartu kaleleri, yerleşmeleri enderdir. Kral II. Sarduri (yak. M.Ö. 764-735) tarafından kurulan ve adını taşıyan "Sardurihinili-Çavuştepe" Kalesi, iki tapınağı ile bu konuda ayrıcalıklıdır (Tarhan 2004b: 80): Yukarı Kale'de Haldi Tapınağı, Aşağı Kale'de ise İrmuşini Tapınağı yer alır. Çavuştepe kalesi, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve verimli Gürpınar Ovası'nı doğal olarak ikiye ayıran, Bol Dağı'nın batı uzantısının sırtlarında kurulmuştur. Başkent Tuşpa'dan itibaren Van Gölü kıyılarını izleyen ve Gürpınar Ovası'nı kat eden tarihî yolun 56. kilometresindedir. Çavuştepe kalesi tarafından kontrol edilen bu tarihî yol, sitadelin kuzey eteklerinden geçerek günümüzdeki Irak toprakları içinde kalan Kelişin Geçiti'ni aşar ve de tanrı Haldi'nin kutsal Muşafir-Ardini şehrine ulaşır (Res. 1/6)...

Çavuştepe kalesi, aslında bir çift-kaledir (Res. 1), hemen tüm Urartu kalelerinde olduğu gibi topografyaya uyum şaşırtıcıdır. Çavuştepe Kalesi'nde, aşağı şehir yoktur, yâni eteklerini çevreleyen herhangi bir iskân söz konusu değildir. Dinî, idarî ve de ekonomik amaçlı bir merkez olduğu kesindir.

Yukarı Kale, bütünüyle dinî amaçlıdır, kutsal alandır. Görkemli bir Haldi Tapınağı'na tahsis edilmiştir (Erzen 1977: 7-14, Res. 8-12 lev. VII.1-3, VII.1-2; Erzen 1979: 2 vdd., Res. 2, lev. II, lev. III, lev. IV; Tarhan 2004a: 337; Tarhan 2004b: 81). Bildiğimiz üzere, tanrı Haldi "savaşçı" karakterli bir baş tanrıdır²: Buradaki Haldi Tapınağı, Urartu panteonundaki kaçınılmaz hiyerarşi nedeniyle, Aşağı Kale'deki İrmuşini Tapınağı'ndan takriben 30 m. daha yüksekte, Yukarı Kale'nin doruğunda inşa edilmiştir (Res. 1/1; Res. 2/3).

¹ Yararlandığımız, Uç Kale'nin Res. 5'deki plân ve kesitleri, Y.Mimar Ümit Sirel tarafından çizilmiştir. İlk plânlar ise, henüz o zaman "asistan" olan ve Çavuştepe kazı heyetinde bulunan Wolfram Kleiss tarafından yapılmıştı. Bunlardan yararlanmama müsaâde eden ve kopyalarını 1996 yılında bana gönderen hocam Erzen'i bir kez daha teşekkürlerimle ve sevgiyle anıyorum. Çalışmamızda kimi teknik katkılarda bulunan genç asistanlarım (M.A.) Baha Batıkan'a, Dr. Erkan Konyar'a ve de (M.A.) Gürkan Ergin'e teşekkür etmeyi de zevkli bir görev addederim.

² bkz. burada dpn. 10.

Aşağı Kale'nin orta kesiminde tanrı İrmuşini'nin tapınağı yer alır (Res. 1/2; Res. 2/3). Başkent Tuşpa yakınındaki kutsal alanda, Meher Kapı anıtsal kaya nişindeki tanrılar sıralamasında, tanrı İrmuşini 19. sıradadır ve adak kurbanı olarak "bir boğa, iki koyun" sunulur (Payne 2006: 43, no. 3.2.1). İrmuşini, muhtemelen bereketli Gürpınar Ovası'nın "yerel" tanrısıdır. Meher Kapı'daki ünlü yazıt, Urartu dini hakkında bilinen temel kaynaktır (Salvini 1994: 205 vdd.; Çilingiroğlu ve Salvini 2001: 19). İşpuini ve Menua'nın ortak saltanatları sırasında ve de bu devreyi takiben Menua'nın döneminde yapılan dinî reformlar, bir takım kuralların uygulanmasını gündeme getirmiştir: "Kare plânlı kule tapınak tasarımı" da, işte bu kesin kurallardan biridir³ (Tarhan 1983: 308). İrmuşini Tapınağı, Yukarı Kale'deki Haldi Tapınağı'nın daha küçük boyutlu bir kopyasıdır, her ikisi de özenle yapılmıştır (krş. Res. 2/2 ve 3). Ancak Urartu Krallığı'nın hemen hemen tüm merkezlerinde, sadece bir Haldi Tapınağı'nın yer aldığını bilmekteyiz. İrmuşini Tapınağı ise, bilinen ilk ve tek örnektir. Sardurihinili'de her iki tanrının da bu tapınaklarla kutsanmaları gerçekten çok ilginç ve düşündürücüdür. İrmuşini Tapınağı'nın yazıtında, kral II. Sarduri şöyle der:

"...Daha önce burada hiçbir şey yapılmamıştı. Ben krallık makamına geçince, burada tanrı Haldi'ye bir tapınak, tanrı İrmuşini'ye ise bir susi yaptırdım. Gugunaini Irmağı'ndan bir kanal açtırdım; tarla, bahçe ve bağlar kurarak toprağı verimli kıldım. Yeni bir kent kurdum..." (Erzen 1972: 68; Tarhan 2004: 82; Payne 2006: 253, no. 9.3.11)

Sözü edilen kanal günümüzde de kullanılmakta olup, kalenin batı eteklerindeki Çavuştepe köyünün tarlalarını sulamaktadır (bkz. Res. 1/7).

İrmuşini Tapınağı, Aşağı Kale'nin batısında uzanan "Saray"la bağlantılıdır (bkz. Res. 3) (Erzen 1988: 7 vd.). Depo binalarının yoğunluğu ve kapasiteleri, bulunan depo yazıtları Sardurihinili'nin güçlü bir "ekonomik merkez" olduğunu da açıkça göstermektedir (Erzen 1988: 9; Dinçol 1987: 95 vdd.; Payne 2006: 243-247, no. 9.2.8-9.2.15).

Uç Kale'nin Konumu ve Tanımı

Aşağı Kale'nin doğu ucuna bitleştirilen muhteşem bir yapıdır (bkz. Res. 1/3; Res. 3; Res. 2/1; Res. 5/1-3; Res. 10). Tarifsiz bir özenle yapılmış olan, Uç Kale'nin taş işçiliği, ancak Antik Çağ'ın Batı dünyasında, Hellenistik Dönemde ve de Roma İmparatorluğu Döneminde görülebilen, yüzyıllar sonrasının

³ Bu tapınaklar ve plânları için bkz. Tarhan ve Sevin 1975: 390, dph. 1; Kleiss 1988: 187 vd, 206 Res.18. krş. Ussishkin 1991: 117 vdd. Bunlara ilâveten bkz. Çilingiroğlu 2001: 37 vdd., 49-52'deki Res. 5-8.

şaheserlerine benzemektedir (Res. 3-4). Bu yapı, Afif Erzen tarafından Aşağı Kale'nin doğu ucundaki konumu nedeniyle "Uç Kale" olarak adlandırılmıştır. Erzen'in deyimiyile:

"...Hellenistik ve Roma Devirlerinde ancak görülebilen taş işçiliğini gölgede bırakan, Urartu sanatının abidevî bir eseri olan Uç Kale..." (Erzen 1969: 404): "Aşağı Kale doğu surlarının orta kesimine bitişik olarak, doğu-batı eksenini üzerinde... dikdörtgen plânlı bir çıkıntı meydana getirmektedir. Bugüne kadar tespit edilmiş olan hiçbir Urartu kalesinde benzerine rastlanmayacak bir şekilde özenli işçilikte duvarlarla çevrili bulunan bu kompleks, Aşağı Kale'den doğuya doğu uzanan, çifte rizalitli bir mahmuz görünümündedir... Taş işçiliğinin ve duvar yapı tekniğinin bu yüksek düzeyi, ölçü ve işçilik yönünden âdeta antik batı dünyasının çok gelişmiş isodom duvar örgü tekniğiyle boy ölçüşebilecek kalitededir⁴." (Erzen 1988: 8, 10, lev. VI a; IXb).

Aşağı Kale'nin doğu ucundaki bu muhteşem yapıya bitleştirilen, başka bir deyişle, kısmen önünü kapayan ve çifte rampaların ulaştığı "Doğu Kapısı"na doğru uzanan M.Ö. 7. ve 6. yüzyıla ait mimarî kalıntılar ise, Sardurihinili'nin ihtiyaca göre gittikçe genişlediğini açıkça göstermektedir (Res. 10). Ancak Uç Kale'nin ve bu yapıların mimarileri, dış görünüşleri –özellikle de taş işçiliklerinin kalite ve teknikleri- birbirleriyle tam bir tezat oluşturmaktadır (Erzen 1988: Res. 4, Res. 7, Res. 20, Res. 22).

Uç Kale'nin bulunduğu kesimin konumu ve de görkemli bir yapının varlığına işaret eden muazzam bir kerpiç tümseltisi, 1961'den itibaren, kazının ilk yıllarında "kale giriş kapısı" veya "giriş kısmı" gibi yorumlarla adlandırılmış, ayrıca tunçtan iki büyük "kapı halkası"nın gün ışığına çıkarılması da "Aşağı Kale'ye giriş kapısı"na yaklaşıldığı umudunu güçlendirmişti (Erzen 1962: 624; 1963: 541; 1964: 569 gibi).

Uç Kale, 39.52 m.x23.92 m. boyutundadır. Günümüze kadar gelebilmiş mimarî kalıntılar, iç görünüm bakımından bu yapının iki mekânlı bodrum katını yansıtır (Res. 3 ve 5/1-2).

Yapının taş duvarlarının yüksekliği yer yer 4.00-4.50 m.ye ulaşır. Temeller, Urartu'nun klâsikleşmiş yöntemi olarak, ana kayaya oyulan -basamak görünümlü- temel yuvalarına büyük bir özenle yerleştirilmiştir. Konturlarda, mübalağasız olarak söylemek gerekirse, milimetrik bir sapma dahi söz konusu değildir.

⁴ İrmuşini Tapınağı'nın güney temenos duvarı da aynı teknikle işlenmiştir (Erzen 1988: 8). Altan Çilingiroğlu ise, Urartu sur duvarlarını içeren yaptığı sınıflamada, bu taş işçiliğini ve tasarımını "Uç Kale yöntemi" olarak adlandırmaktadır (Çilingiroğlu 1983: 33 vd.).

Yapının dış ana çizgileri –aynen kare plânlı kule tapınaklarında olduğu gibi- rızalitlerle hareketlendirilmiştir (bkz. Res. 5/1; Res. 2/1). Rızalitli çıkıntıların boyutları şöyledir: En 4.03 m. (1.60 m.+2.43 m.), boy 8.66 m. (2.43 m.+ 3.80 m.+2.43 m.). İki rızalit arası -kurtin- uzunluğu, kuzey ve güney duvarlarda 11.10 m., doğu duvarında ise 8.60 m.dir.

Çok katlı bir yapının kesin kanıtları olan çok kalın ve güçlü duvarlar, kuzey ve güney kesimde 4.00'er m., doğu duvarı ise 5.20 m.dir. Aşağı Kale'nin doğu duvarına büyük bir ustalıklarla kaynaştırılan (bkz. Erzen 1970: 495) batı duvarının kalınlığı ise 2.80 m.dir. Ayrıca, I ve II no.lu bodrum mekânlarının kuzey duvarının iç görünümü de etkileyicidir: Âdeta bir sur duvarının "taş+kerpiç" örgüsünü andıran ve ana kayanın doğuya doğru gittikçe alçalması nedeniyle kademelenen taşıyıcı temel sistemi de, bu yapıdaki mimarının bir başka muhteşem görüntüsüdür. Bodrum mekânı olmaları nedeniyle de, taş duvarların yüzeyi sıvasızdır (bkz. Res. 5/2).

Taş duvarların dış görünüşleri ve teknikleri ne kadar etkileyici ise, binanın temellerini oluşturan taş dolgunun örgü sistemleri de –statik ve teknik açıdan- gerçekten etkileyicidir ve bu sistem yukarıda da vurguladığımız üzere, çok yüksek kerpiç duvarları taşıyabilecek alt yapıyı oluşturmaktadır (Res. 5/1-2).

I No.lu Mekân: Batıdaki bodrum mekânıdır (Res. 2/1). 11.00 m.x8.60 m. boyutlarındadır. II No.lu Mekânla arasında, 3.00 m. kalınlığında güçlü bir kerpiç duvar yükselir. Bu duvar üzerinde herhangi bir "kapı geçidi" yoktur, yâni her iki bodrum mekânı müstakildir. Ana kayanın doğal oluşumu, mekânın kuzeybatı köşesinde, olduğu gibi bırakılmıştır ve hemen hemen tabanın üçte birini kaplamaktadır (Res. 5/1-3). Bu köşede mevcut duvar yüksekliği 4.00 m.yi aşmaktadır. Taban altında –Çavuştepe için çok tipik olan "kireç harç" takviyeli (Tarhan 1975: 47, 54 dph. 131)- çakıllı bir dolgu malzemesi kullanılmıştır (Erzen 1966, 503). Yukarıda da değindiğimiz üzere, bu kaya yükseltisi üzerine açılan kademeli temel yatakları ve örme taş temelleri, Uç Kale batı duvarını taşımaktadır. Eğer bu mekânın kullanımı başka bir amaca yönelik olsaydı, köşedeki bu kaya kütlesi de yontularak ortadan kaldırılırdı: Urartu kaya mimarlığı için böyle bir basit düzenleme şüphesiz ki tartışmasızdır. Bu nedenle de –bir anlamda gözden ırak olan bu mekânları- bodrum olarak niteliyoruz. Erzen: "...batıda ana kayanın bir rampa gibi bırakılmış olması ve bu rampanın bittiği yerde iki basamaklı bir kerpiç merdivenin mevcudiyeti, mekâna yukarı kattan merdivenle inildiğini göstermektedir..." (Erzen 1967: 469). Bu görüşünde kısmen haklıdır, ancak her iki mekâna da yukarı kattan uzatılan ahşap merdivenlerle inilebilmektedir (bkz. Res. 9).

II. No.lu Mekân: I. No.lu Mekânın doğusundaki ikinci bodrumdur, biraz daha büyüktür (Res. 2/1): 12.20 m.x8.60 m. boyutlarındadır (Res. 5/1-2). Mekânın batı kesiminde bulunan, kumtaşından iki sütun kaidesi dikkat çekicidir (Erzen 1967: 469). Bunların yanı sıra, çok miktarda ele geçen büyük boyutlu ahşap mertek, kalas ve direk parçaları, en azından bodrum katlarının “tavan örtü ve destek” sistemleri hakkında açık bir fikir vermektedir. Bazı ahşap parçalar ise, biraz sonra değineceğimiz freskolarda gördüğümüz çeşitli renklerle boyalıdır (Erzen 1966: 503; 1967: 469). Bu boyalı parçaların yukarı kat mekânlarının tavanlarına ait olduğu düşünülmelidir. Çok sayıda ve çok çeşitli fresko parçaları ele geçmiştir. Bunlarda “Urartu mavisini” dediğimiz renk hâkimdir. Bitkisel (palmet, çiçek, yaprak gibi) ve geometrik desenler kırmızı, beyaz, mavi ve siyah renklerle boyalıdır (Erzen 1963: 541 vd.). Hâlen Van Müzesi’nde teşhir edilen bir “palmet” motifi ile ayağı çizmeli bir figüre ait parçalar özellikle dikkat çekicidir (Erzen 1966: 503).

Bu mekânın içinde, pembemsi kireç sıvalı taban üzerinde, ikisi iç içe geçmiş olmak üzere üç tunç miğfer bulunmuştur (Erzen 1966: 503). Ayrıca, üzerinde –savaş arabaları ve süvari motifleri bulunan- tunç sadak parçaları dikkat çekicidir (Erzen 1962: 624).

Uç Kale kazılarında toplam üç depo yazıtı bulunmuştur: İki güney duvarı dibinde, iki bastiyon arasında ana kaya üzerinde (Erzen 1965: 554) ve de II. No.lu Mekânda doğu duvarı dibinde ele geçmiştir (Erzen 1966: 503).

Erzen, bu buluntulara dayanarak şöyle bir yorum yapmaktadır: “...Aşağı Kale’nin doğu ucundaki konumuna bakılarak, raporlarımızda ‘Uç Kale’ olarak nitelediğimiz bu yapı kompleksinin esas fonksiyonu hakkında henüz tam bir fikir edinmiş değiliz. Ancak II. Sarduri’ye ait taş yazıtlardan, hâlen ayakta duran ve kerpiç bir duvarla iki mekâna ayrılan zemin katın, kralî bir depo⁵ olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu odalarda ele geçen bazıları çivi yazıtı, zengin bronz eserler (miğferler, sadak), tavan ve duvar freskleri bunu kanıtlayan en canlı belgelerdir...” (Erzen 1988: 10).

Yukarıda sözü edilen depo yazıtlarının tümü, tahıl depolarına aittir (Dinçol 1987: 95 vdd.; Payne 2006: göst. yer.). I ve II no.lu mekânlarda tahıl

⁵ O. Belli de, üç miğfer ve bir sadağı, yâni toplam dört tunç buluntuyu “büyük bir silâh topluluğu ortaya çıkarılmıştır” açıklaması ile vurgulamakta ve bunlara dayanarak burayı II. Sarduri’ye ait bir “silâh deposu” olarak nitelemektedir (Belli 2001: 176). Bu yoruma karşılık, aynı yerde, aynen şunları söylemektedir: “...Uç Kale’nin olağanüstü özenli bir işçilikle yapılan duvarları, burasının bir ‘tapınak’ olup olmadığı sorusunu da akla getirmektedir” (Belli göst. yer). Buna ilâveten, 3. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu (6-12 Ağustos 1990 Van) gezilerinde, Çavuştepe’de konuklarımıza heyecanla aktardığımız, yıllar önce saptadığımız ve de yayınlamaya fırsat bulamadığımız kimi özgün görüşlerimizin, -her zaman olduğu gibi- bizden önce yayınlanmasını memnuniyetle karşıladığımızı da ifade etmek isteriz!!! (krş. Salvini 2006: 162 vd.).

depolanması söz konusu edilemez. Çavuştepe dâhil, diğer Urartu merkezlerinde gün ışığına çıkarılmış bulunan depo binalarının alışılmış düzenleri burada görülmez: yâni yarıya kadar toprağa gömülü pithoslar ya da bunlara ait herhangi bir iz yoktur. Ayrıca, sözü edilen depo yazıtları da *in situ* olarak bulunmamışlardır, ne zamanlar? ve ne için? buralara getirilmişlerdir, bilemiyoruz...

Gizemli Kör Pencereleer: Bize göre, 1967, 1969 ve 1970 kazı dönemlerinde Uç Kale'nin kuzeyindeki muazzam kerpiç duvar yıkıntıları içinde bulunan bazalt **kör pencereler**⁶, bu yapının kimliği hakkında da çok önemli ipuçları vermektedir (Res. 6/1). Takrîben 1.45 m.x0.60 m.x0.25 m. boyutlarında, kalın bacaklı bir (T) harfini andıran, içe doğru üç kademeli, özenle işlenmiş mimarî elemanlardır, ahşap konstrüksiyonlu gerçek pencerelerin formunu aksettirirler⁷ (Erzen 1968: 412; 1970: 495 vd.; 1971: 334 vd.; 1988: 10, lev. IX, c). Bunların buluntu durumları, yüksek ve güçlü kerpiç duvarların zamanla kademeli olarak yıkıldıklarını da açıkça göstermektedir (Erzen 1970: 496 vd.; 1971: 334 vd.).

“Kör pencere”lerin sadece dekorasyon/mimarî süsleme⁸ amaçlı olarak kullanıldıkları düşünülemez. Bana göre, böyle bir düşünce egemen olsaydı, bildiğimiz Urartu tapınak ve saraylarının kalıntıları içinde de bu elemanlara sıkça rastlanırdı.

Bilindiği gibi, başkent Tuşpa'da sitadelin eteklerini çevreleyen çok sayıda (T) biçimli kaya nişleri de “kör pencere”leri sembolize etmektedir (Res. 6/2) (bkz. Tarhan 1994: 26, Res. 3). **Kral İşpuini ve Menua dönemine ait Yeşilaliç ve Meher Kapı “anıtsal kaya nişleri”nin, tapınak kapılarını sembolize ettikleri kesindir; belirli zamanlarda da, içlerinden tanrıların çıkacağına inanılmaktadır; aynen, tapınak kapısı açıldığında, tanrı kült heykelinin görüldüğü anda, “epifani” olayının gerçekleşmesi gibi...** (Tarhan ve Sevin 1975: 407 vdd., Res. 6, 8, 11, 12 ; Salvini 1994: 205 vdd., lev. 19.1.1, lev. 19.2.1). **Bu “kör pencereler” de dinsel bir anlam taşımaktadır: Bunlar “bilinmez dünyaya açılan pencerelerdir, tanrıların, tanrıçaların ve de ruhların geçitleridir...”** (Tarhan 2005: 130).

⁶ Kazılarda beş adet “kör pencere” meydana çıkarılmıştır; bunlardan bir tanesi Van Müzesi'nde teşhir edilmektedir. Bunlara ilâveten. Çavuştepe köyünde, bir evin ağılında bir tane daha görülmüştür. Ayrıca bir diğeri. Hoşap Kalesi'nin ana giriş kapısında lento üzerinde, yazıt altlığı olarak kullanılmış olup, (T)'nin üst çıkıntıları yontulmuştur.

⁷ Ayrıca bkz. Kleiss 1982: 66 vdd., Res. 10; Seidl 1993: 557, Res. 1; Mayer-Opificius 1994: 271.

⁸ Bkz. Erzen 1988: 10; krş. Belli 2001: 176: “...özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert iklim koşullarında, yapılarda pencere yapılmadığı için pencereye olan özlem yalancı pencere ile giderilmek istenmiştir...” yorumunu da maalesef gerçekçi bulamıyoruz.

Gizemlerin Çözümü Tuşpa'dan Başlar

Bendenize göre Uç Kale'nin gizemleri ve şifreleri, başkent Tuşpa'da İç Kale'nin doruğundaki bir yapıda; yine II. Sarduri'ye ait olan Analı-Kız Kutsal Alanı'nda ve de Adilcevaz-Kef Kalesi'nin ünlü paye kabartmalarında aranmalıdır.

“Ata Kültü Tapınağı”-Tuşpa'nın Zirvesindeki Kutsal Yapı: 1988 kazı çalışmalarında, Tuşpa'nın Yukarı Sitadelinde, İç Kale'nin, ya da başka bir deyişle Van kayalığının doruk noktasındaki alanda, hiç ummadığımız, sürpriz bir kaya mimarlığının kalıntıları ile karşılaştık (Res. 7/1). Bu kesimde, başkentte bulunması gereken –standart plânlı, kare cellalı- Haldi Tapınağı⁹ yer almalıydı. Oysa bu, şimdiye kadar hiç bilmediğimiz “çift cellalı” bir yapıydı (Tarhan 1994: 32, Res. 8, 33): Kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir kaya mimarlığı söz konusudur. Arka arkaya iki mekândan oluşan yapının “kapı geçitleri” aynı eksen üzerinde olup, kuzeye açılırlar (Res. 7/2-3). Taban ve duvarların temel yükseltileri bütünüyle ana kayadan işlenmiştir (Res. 7/4). Kapı geçitlerinin cepheleri, dişli çerçeveleriyle dikkati çeker. Bunlar, yukarıda değindiğimiz anıtsal kaya nişlerinin ve de kare cellalı kule tapınaklarının karakteristik mimarî özelliklerinden biri olan “dişli çerçevelerin” benzeridirler (Res. 7/1-5). Kuzeydeki ilk mekân, takriben 4.80 m.x3.80 m. boyutlarındadır. Kapı geçidi ise 1.20 m. genişliğindedir. Kapı kanadına ait mil yatağı yuvası, kapı geçidinin hemen sağında, dişli çerçeveli duvarın ardındadır. Bu mekândan, güneydeki ikinci mekâna, 0.90 m. genişliğindeki kapı geçidi ile geçilmektedir. Ancak, güneydeki uçurum üzerindeki konumu nedeniyle, bu mekânın küçük bir bölümü günümüze kadar kalabilmiştir. 1.70 m. genişliğindeki duvar kalınlıkları yüksek bir yapının söz konusu olduğunu açıkça kanıtlamaktadır (Res. 7/5) (Tarhan ve Sevin 1990: 361, 369, Res. 8-9; Tarhan 1994: 33; Tarhan 2001: 161).

Bendenize göre bu, başkent Tuşpa'ya özgü “çift cellalı” bir tapınaktır ve İşpuini ve Menua döneminden önceye, yâni dinî reformların henüz yapılmadığı “kuruluş dönemine” ait olmalıdır. Bilindiği gibi, bunun hemen

⁹ Tuşpa'nın Yukarı Sitadelinde muhakkak ki, görkemli bir Haldi tapınağı yer almaktaydı, ancak şimdiye kadar izine rastlanılmamıştır. Ayrıca, “Tebriz Kapısı” yazıtı da Haldi Tapınağı için önemli bir başka kanıttır (Payne 2006: 58, no. 4.1.1). Bu arada, ünlü gezginimiz Evliya Çelebi'nin 1655 yılında Yukarı Sitadel'de yer alan Süleyman Han Camii'ne ilişkin olarak aktardığı bilgi dikkatimizi çekmiştir (Evliya Çelebi IV, 172, 180): “...Burada eski kiliseden çevirme Süleyman Han Camii vardır... Yukarı Kale'de Vânun (Vanik) Camii tâ Hazret-i Davud zamanında yapılmıştır. Eski bir ibadet yeridir...” Yukarıda değindiğimiz İç Kale'deki “çift cellalı” yapının dışındaki en yüksek alan, Süleyman Han Camii'nin bulunduğu yerdir. Bununla bağlantılı olarak, 1987 ve 1988 yılı kazı çalışmaları için bkz. Tarhan 1989: 379 vdd., 405 vdd., Res. 22 vdd. (17. yüzyıl Osmanlı minyatüründe Yukarı Kale'nin ayrıntı görüntümü), 406 Res. 23 (Süleyman Han Camii, Jules Laurens'in gravürü-1846); Tarhan ve Sevin 1990: 358 vdd., 367 Res. 5.

altında, en eski kralî mezarların bulunduğu “Büyük Platform” yer almaktadır: Kurucu krallardan I. Sarduri'nin anıtsal mezarı; ve bunu takiben daha sonra yapılan, ortak krallıklarını da simgeleyen İşpuini ve Menua'nın anıtsal mezar yapıları bulunur (Tarhan 1994: 24 vdd. ,Res 3-4; Tarhan 2001: 161, Res. 4). Yukarıda kısaca tanımını yapmaya çalıştığımız “çift cellalı” tapınak, muhtemelen I. Sarduri dönemine aittir, hemen aşağısındaki, adı geçen kralın anıtsal mezarı nedeniyle de, yeni başkentteki bir geleneğin başlangıcı olarak “ata kültü”ne tahsis edilmiş olmalıdır. 2001'deki tanımımızda bu “iki cella”dan birinin muhtemelen Haldi'ye, diğerinin de “ata kültü”ne tahsis edildiği yorumunda bulunmuştuk (Tarhan 2001: 161; 2005: 129). Bu yorumumuzun “Haldi” kısmını geri alıyoruz, hatırlanacağı gibi, Urartu Krallığı'nın en eski anıtsal yapısı Madırburç'ta, I. Sarduri'nin yazıtında Haldi'nin adı yoktur ve de İşpuini ve Menua dönemindeki dinsel reformdan önce, Haldi'nin pozisyonu bilinmemektedir.

“Analı-Kız” Kutsal Alanı ve Gizemleri: Çavuştepe-Sardurihinili'yi kuran kral II. Sarduri'nin başkent Tuşpa'daki, anıtsal kaya mimarlığının bu gizemli yapısı, gerçekten de Urartu dinî mimarlığındaki tek örnektir. Bilindiği gibi, “Analı-Kız” adının yanı sıra “Hazine Kapısı” olarak da anılmaktadır. 1916-1917'de I. Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından (N. J. Marr ve I. A. Orbeli) kazılmıştır; 1938-1940 arasında da Amerikalı Silva ve Kirsopp Lake'lerin kazıları görülür.

Buradaki en çarpıcı elemanlar çifttir: ancak, anıtsal iki nişten bir tanesi, yâni doğu nişi –sanki bir hiyerarşiyi vurgularcasına, bir saygıyı ifade edercesine- biraz öndedir. Nişlerin içinde, görkemli bazalt kaideler üzerinde yükselen, devasa boyutlu bazalt steller de çifttir (Res. 6/3). Bu kaideler, steller ve kısmen de nişlerin duvarlarına taşan yazıtlarda, II. Sarduri'nin sadece askerî seferleri, zaferleri anlatılır. Başka bir deyişle iki kez tekrarlanan kroniğidir (doğu nişinin içinde olması gereken stel, Eski Van Şehri'nde Surp Pogos Kilisesi'nde devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Yazıtlar için bkz. CICH no. 103=UKN no. 155 ve CICH 19, no. 102=UKN 294 vd, no. 156 krş. Salvini 1986: 39; Payne 2006: 206-237, no. 9.1.1-9.1.3). Ancak –yine ana kayaya oyulmuş olan, kurban kanlarının akıtıldığı devasa kanal dışında- buranın dinsel fonksiyonunu açıklayan herhangi bir yazılı belge yoktur. Batı nişinin çıkıntı yapan köşesinde, adak ya da oturma sekisinin üzerindeki iki stel yuvası (bkz. Res. 6/3), belki de bu kutsal alanla ilgili kuralların kaydedilmiş olduğu, küçük boyutlu iki stelin varlığını imâ etmektedir (Tarhan 1994: 28, 29 Res. 5-6,30 vdd, Res 7; 2001: 162 , Res. 9; ayrıca toplu bilgi için bkz. Salvini 1986: 39; Salvini 2006: 156, çizim 5; 158 vd.).

Kroniğinin başlangıcı olan “Giriş” kısmında, kralın ünvanlarının takdîminden sonra gelen satırlar ilginçtir, dikkatimizi çekmiştir (UKN no. 156):

“...Sarduri der ki: Bir buyruk verdim :... Kurban olarak tanrı Haldi'ye bir koyun ve Sarduri'nin tanrısallığına bir koyun sunulsun...”

Eğer bu okunuş, yâni çeviri olarak “Sarduri'nin tanrısallığına” ifâdesi doğru ise, şimdiye kadar Urartu yazıtlarında görülmeyen bir ayrıcalık söz konusudur. Eğer bu okunuşun yorumu doğru değilse ve de “...ve Sarduri'nin tanrısına bir koyun sunulsun...” şeklinde ise (Payne 2006: 232, no. 9.1.2), adı belirtilmeyen bu tanrı kimdir...?, yoksa, kral II. Sarduri'nin, Çavuştepe'de adına tapınak yaptırdığı tanrı İrmuşini midir? Ancak, bendeniz, yukarıdaki ilk okunuşun doğru olduğu kanısındayım. Değerli meslektaşlarım Mirjo Salvini ve Ali M. Dinçol başta olmak üzere, Urartu dili üzerinde çalışan uzmanlardan yardım beklediğimizi özellikle ifâde etmek isterim. Eğer durum böyle ise, ki anıtsal arkeolojik bulgular bunu ima etmektedir, o zaman, Çavuştepe'deki Uç Kale de “dinsel anlamda” bir başka kimliğe bürünecektir: Kralın “tanrılaştırılması”dır ya da yeni tesis edilen, II. Sarduri ile başlatılan bir “kral kültü”dür, belki de II. Sarduri'nin uyguladığı, yürürlüğe koyduğu yeni bir dinsel politikadır, yâni yeni bir dinsel reformdur. Nasıl ki, geçmişte büyük büyük dedeleri İşpuini ve Menua dönemlerinde, “devlet dini”ni içeren panteon oluşturulmuş ve de kutsal bölge Muşaşir-Ardini'li Haldi, “baş tanrı” olarak panteonun başına getirilmişse¹⁰ ...

Adilcevaz-Kef Kalesi'nin (*Haldiei URU^{KUR}Ziuquni*) Gizemli Kabartmaları-Uç Kale'nin Benzer Görüntüleri: M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında saltanat sürmüş olan II. Rusa'nın devri. bana göre, şimdiye kadar gün ışığına çıkarılmış olan arkeolojik bulgular ve de yazıtlarıyla, Urartu kültür tarihinin en çarpıcı ve en son görkemli dönemidir (krş. Çilingiroğlu ve Salvini 2001: 16 vdd.). Urartu'ya ait taş kabartma sanatı olarak bilinen eserlerin hemen hemen tümü, bu döneme aittir. Bunların önemli bir grubu, Emin Bilgiç ve Baki Öğün tarafından 1964 yılı ve devamında, Adilcevaz-Kef Kalesi'nde bulunan bazalt kaideler üzerindeki “dinsel” bir sahneyi içeren kabartmalardır (Bilgiç ve Öğün 1966: 93-124; Bilgiç ve Öğün 1967: 16 vd, lev. II, X, XI; kentın adı ve de ilgili yazıtlar için bkz. Salvini 1998; Çilingiroğlu ve Salvini 2001: 16, dpn. 5, 19).

¹⁰ Bilindiği gibi, savaşlar, barışlar, imar faaliyetleri ve tüm girişimler “tanrı Haldi'nin yardımı” ile yapılmaktadır. Haldi, şimdiye kadar kutsanmakta olan tüm “yerli” ve de “yabancı” tanrılar üzerinde, bunları birleştiren, kralla birlikte “devlet”i himayesi altında tutan “baş tanrı”=“millî tanrı”=“devlet tanrısı”dır, “kurucu tanrı” olarak da devleti ve “devletin tanrısal gücünü” temsil eden “gücü sonsuz” bir “savaş tanrısı”dır (bkz. Tarhan 1983: 298 vdd.; Tarhan 2004: 340).

Bu ünlü sahnedeki görkemli dinî yapı, mimarî bakımdan, (Res. 8/1'de açıkça görüldüğü üzere) Uç Kale'deki yapımız (Res. 8/2) ile tıpa tıp benzerlik göstermektedir (krş. Salvini 2006: 162 vd.).

Adilcevaz'daki sahnede: rizalitler arasındaki hayat ağacı motifleri; aslan üzerinde duran, ellerinde kap ve çam kozalağı gibi bir nesne ile "bereket sunusu" ya da "libasyon" yapan kanatlı cin veya tanrılar ve de yukarıda, dendaneler üzerine tünemiş, ağzında tavşan tutan kartallar ve ortada palmet motifleri (bkz. Res 8/1)... Tartışmasız olarak, "**kutsal bir bina**" önündeki veya içindeki, "**dinsel**" bir seremoniyi dile getirirler. Payenin üzerindeki yazıtta da kral II. Rusa –anlamı hâlâ bilinmeyen ve tartışılan- bir *aşihusi* yapısının inşâasını kutlamaktadır (bkz. Seidl 1993: 559 Res. 3; Mayer-Opificius 1994: 271 vdd.; Salvini 1998: 123 vdd; Salvini 2004: 245; Salvini 2006: 177 vdd.; krş. Sevin 2005: 97; Payne 2006: 290-294, no. 12.2.16).

Çavuştepe'de Üçüncü Tapınağa Son Söz...: "Kral Kültü Tapınağı"

Arkeolojik bulgulardan ve sizlere sunduğumuz plânlardan ve de tanımlardan açıkça anlaşıldığı üzere, **Uç Kale'deki görkemli yapı** (Res. 8/2), **başkent Tuşpa'nın zirvesindeki "çift cellalı" yapının** (Res. 7/5) –bir anlamda- çok büyük ölçekli ve de çok özenle inşâ edilmiş benzer bir tasarımıdır. Kült törenlerinin gerçekleştirildiği üst kattaki her iki mekânın duvarları, zengin freskolarla bezelidir, ahşap tavan aksamı da canlı renklerle hareketlendirilmiştir (Res. 9). Herhangi bir başka seçenek olmadığına göre de, bu görkemli yapının "**girişi**" batıdadır, yâni cephesi, **İrmuşini Tapınağı'na bakmaktadır**. Yukarıda değinilen tunçtan bir çift kapı halkası da, muhtemelen bu girişin görkemli ahşap kapı kanatlarına ait olmalıdır.

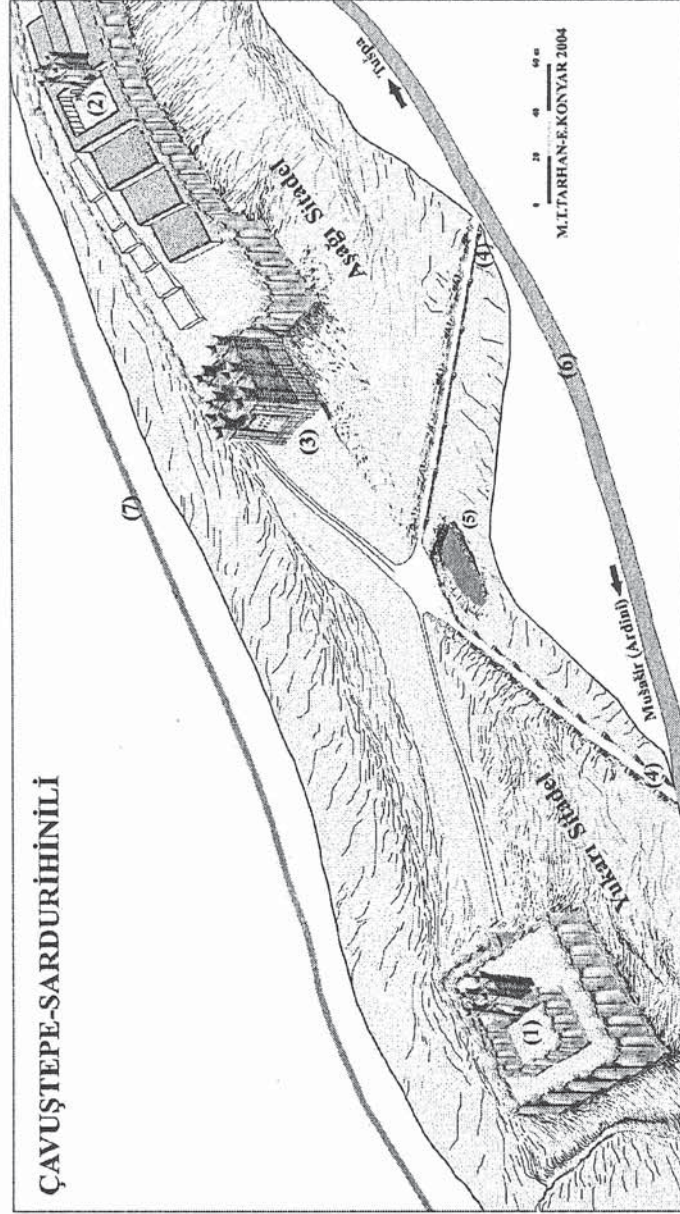
Yukarıda sıralamaya çalıştığımız hususların ışığında, **Uç Kale'deki "çift cellalı" yapının**, daha önce de vurguladığımız üzere **II. Sarduri'nin "kral kültü"**ne ya da **Analı-Kız'da da görüldüğü gibi "tanrısallığı" onuruna yapılmış kutsal içerikli görkemli bir yapı olduğuna inanıyoruz**. Çift yapımların şifrelerini henüz kesinlikle çözemiyoruz: "**çift cella**", "**çift niş**", "**çift stel**" gibi... Ancak, bazı tekliflerle imâlarda bulunuyoruz. Son olarak şunu da vurgulamak isterim ki, **Uçkale'nin rizalitli kuzeydoğu ve güneydoğu köşeleri de âdeta, "standart kare plânlı" bir çift Haldi tapınağının simgesel temelleri üzerine oturmaktadır** (bkz. Res 2/1). Acaba bu gizemlerin çözümlerini ve de şifrelerini fazlaca mı abarttık? Hiç zannetmiyoruz... Çünkü veriler bizimle beraber...

KAYNAKÇA

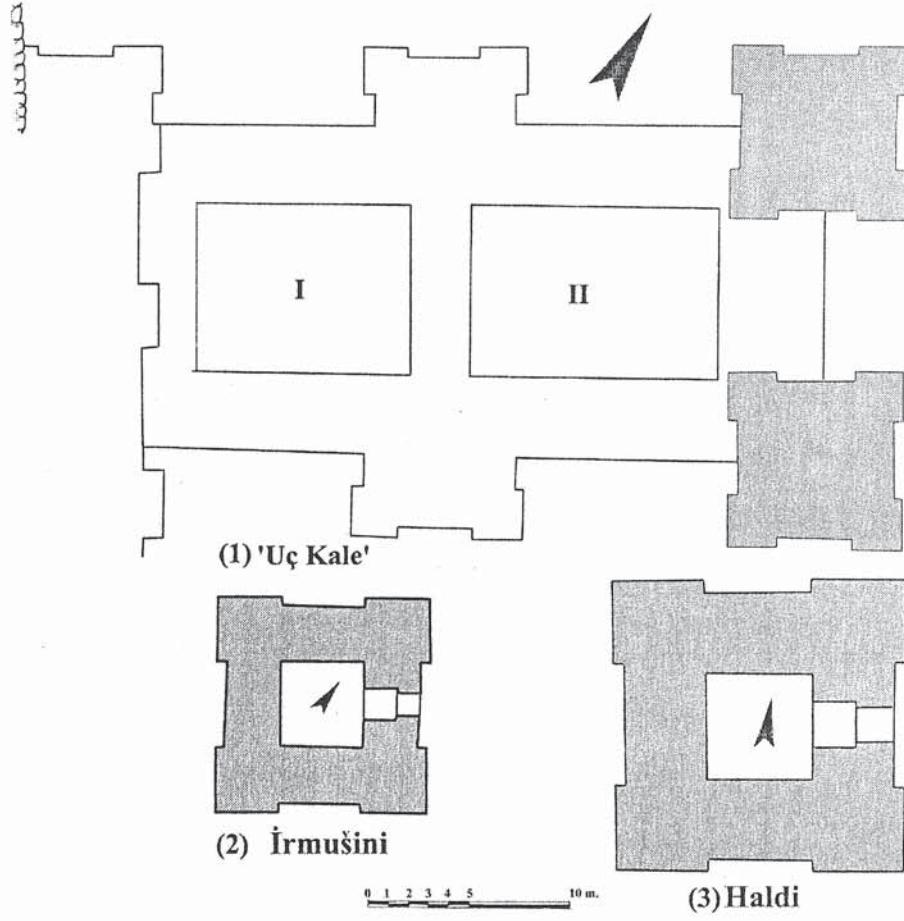
- Belli, O., 2001: "Çavuştepe (Sardurihinili) Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, ed. O. Belli, İstanbul, 173-178.
- Bilgiç, E. ve B. Ögün, 1966: "1964 Adilcevaz-Kef Kalesi Kazıları-Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz (1964)", *Anadolu (Anatolia)* 8 (1964), 64-92.
- 1967 : "Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965)/Second Season Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz (1965)", *Anadolu (Anatolia)* 9 (1965), 1-19, lev. I-XXV.
- Çilingiroğlu, A., 1983: "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* 2, 1983, 28-37, lev. XXVI-XXXII.
- 2001: "Temple Area", *Documenta Asiana VI. Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*, ed. A. Çilingiroğlu-M. Salvini, Roma, 37-65.
- Çilingiroğlu, A. ve M. Salvini, 2001: "The Historical Background of Ayanis", *Documenta Asiana VI. Ayânisi I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*, ed. A. Çilingiroğlu-M. Salvini, Roma, 15-24.
- Diñçol, A. M., 1987: "Urartaesische Inschriften aus Çavuştepe-Sardurihinili", *Anatolia* 21, 95-104.
- Erzen, A., 1962: "Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları", *Belleten* 103, 623-624.
- 1963 : "Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları", *Belleten* 107, 541-542.
- 1964 : "Çavuştepe Kazısı", *Belleten* 111, 569-570.
- 1965 : "Çavuştepe Kazısı", *Belleten* 115, 554-555.
- 1966 : "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *Belleten* 119, 502-508.
- 1967 : "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *Belleten* 123, 468-471.
- 1968 : "Van Bölgesi Çavuştepe 1967 Kazısı", *Belleten* 127, 412-418.
- 1969 : "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *Belleten* 131, 402-413.
- 1970 : "Çavuştepe 1969 Kazısı", *Belleten* 135, 495-503.
- 1971 : "Çavuştepe 1970 Kazısı", *Belleten* 138, 334-340.
- 1972 : "Çavuştepe Kazıları", *7. Türk Tarih Kongresi* I, Ankara, 66-69, Res. 1-5.

- 1977 : “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”, *Anadolu Araştırmaları* 4-5 (1976-1977), 1-25, lev. I-XVII.
- 1979 : “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları”, *Anadolu Araştırmaları* 6 (1978), 1-7, lev. I-VIII.
- 1988 : *Çavuştepe I. Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Age*, Ankara.
- Kleiss, W., 1982: “Darstellungen urartäischer Architektur”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 15, 53-77.
- 1988 : “Aspekte urartäischer Architektur”, *Iranica Antiqua* 23, 181-215.
- Mayer-Opificius, R., 1994 : “Gedanken zu Bedeutung der urartäischen Ortes Kef Kalesi”, *Istanbuler Mitteilungen* 43, 267-278.
- Payne, M., 2006 : *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Salvini, M., 1986 : “Tuşpa, Die Hauptstadt von Urartu”, *Xenia: Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.(Konstanzer Altorientalische Symposien I)*, Konstanz, 31-44.
- 1994 : “The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”, *Anatolian Iron Ages 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990/ 3. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri, Van 6-12 Ağustos 1990*, ed. A.Çilingiroğlu-D. H. French, Ankara, 205-228.
- 1998 : “The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz)”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40/1, 123-129.
- 2004 : “Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaz on Lake Van”, *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12. A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, ed. A. Sagona, Belgium, 245-275.
- 2006 : *Urartu Tarihi ve Kültürü*, çev. B. Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Seidl, U., 1993 : “Urartäische Bauskulpturen”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbours Studies in Honour of Nimet Özgüç/Nimet Özgüç'e Armağan*, Ankara, 557-564.
- Sevin, V., 2005: “Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi”, *ArkeoAtlas* 4, 96-97.
- Tarhan, M. T. ve V. Sevin 1975: “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını/The Relations Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches”, *Belleter* 39/155, 389-412, lev. I-IX.

- 1990 : “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988”, *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 11. Uluslar Arası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu-9. Kazı Sonuçları Toplantısı, Antalya 18-23 Mayıs 1989 I*, Ankara, 355-375.
- Tarhan, M. T., 1975: “Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler”, *İ.T.Ü. MTRE. Tarihî Çevrenin Korunması Semineri, İstanbul 10-20 Haziran 1975: Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni 4*, 44-55.
- 1983 : “The Structure of the Urartian State”, *Anadolu Araştırmaları 9*, 295-310.
- 1989 : “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987”, *Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı 10. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 23-27 Mayıs 1988 I*, Ankara, 369-428.
- 1994 : “Recent Researches at the Urartian Capital Tushpa”, *Tel Aviv 21/1. Iron Age: Eastern Anatolia, Syria and Israel. Spheres of Contact among the Ethno-Political Entities. Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, 22-57.
- 2001 : “Tushpa-Van Fortress: Research and Excavation at the Mysterious Iron Age Capital”, *İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, ed. O. Belli, İstanbul, 157-165.
- 2004a: “Diverse Perspectives on the Anatolian Highlands”, *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12. A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, ed. A. Sagona, Belgium, 335-342.
- 2004b: “Anadolu’da Arkeoloji: Afif Erzen’in Çavuştepe’si. Bir Urartu Kalesindeki Arkeolojik Kazılar”, *Toplumsal Tarih 125*, 80-83.
- 2005 : “Tuşpa-Van Kalesi. Demir Çağın Gizemli Başkenti”, *ArkeoAtlas 4*, 124-131.
- Ussishkin, D., 1991: “On the Architectural Origin of the Urartian Standart Temples”, *Anatolian Iron Ages. The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium Held at İzmir, 4-8 May 1987*, ed. A. Çilingiroğlu-D. H. French, Ankara, 117-130.

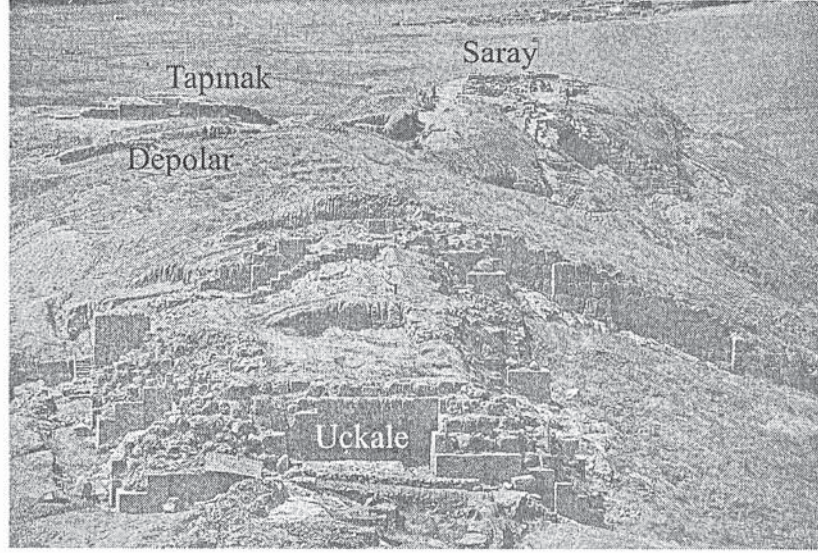

Resim 1: (1) Haldi Tapınağı; (2) İrmüşini Tapınağı; (3) Uçkale; (4) Rampalı Yol; (5) Açık Hava Sarmıcı; (6) Tuşpa'dan Muşaşir (Ardini)'e giden tarihî yol; (7) Gugunaini İrmağı (Hoşap Suyu)'ndan gelen su kanalı.

Resim 2: (1) Uç Kale, plân; (2) İrmüşini Tapınağı, plân; (3) Haldi Tapınağı, plân.

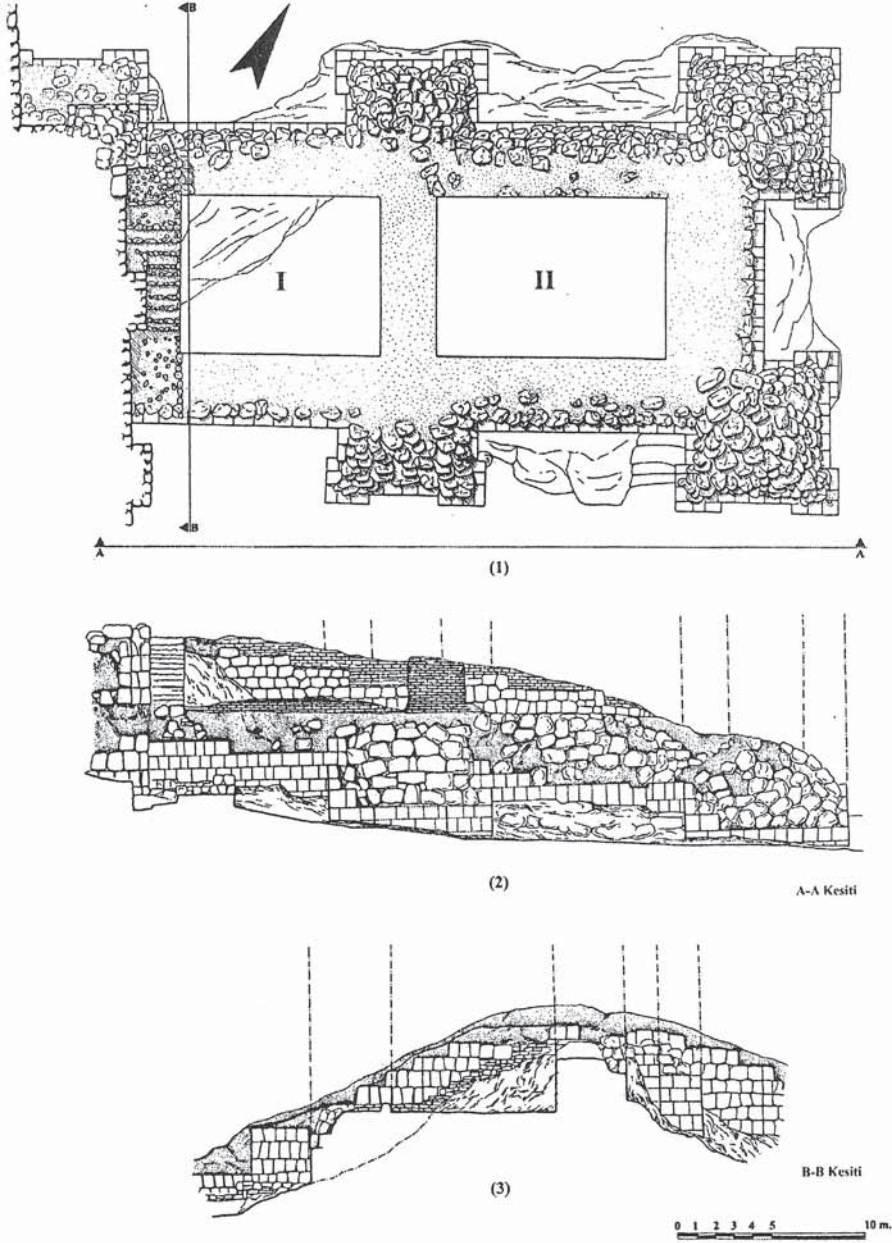

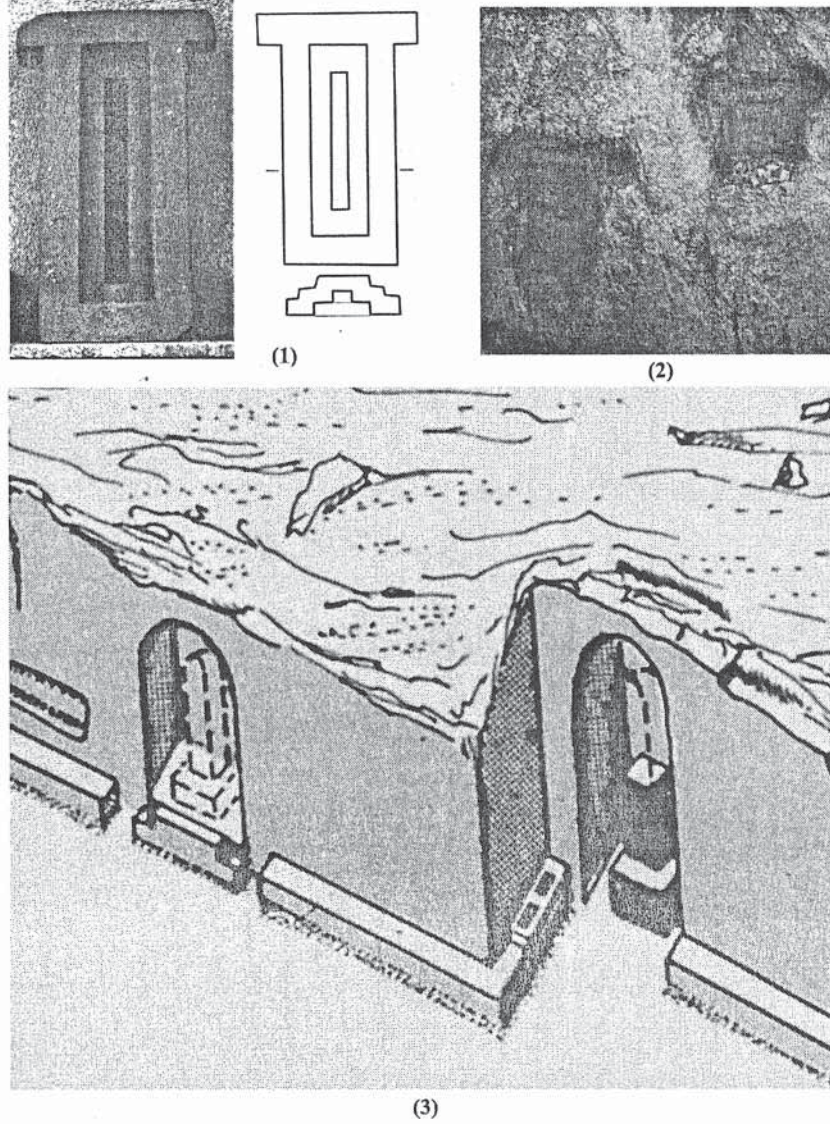
Resim 3: Doğudan, Yukarı Kale'den Aşağı Kale'ye bakış.

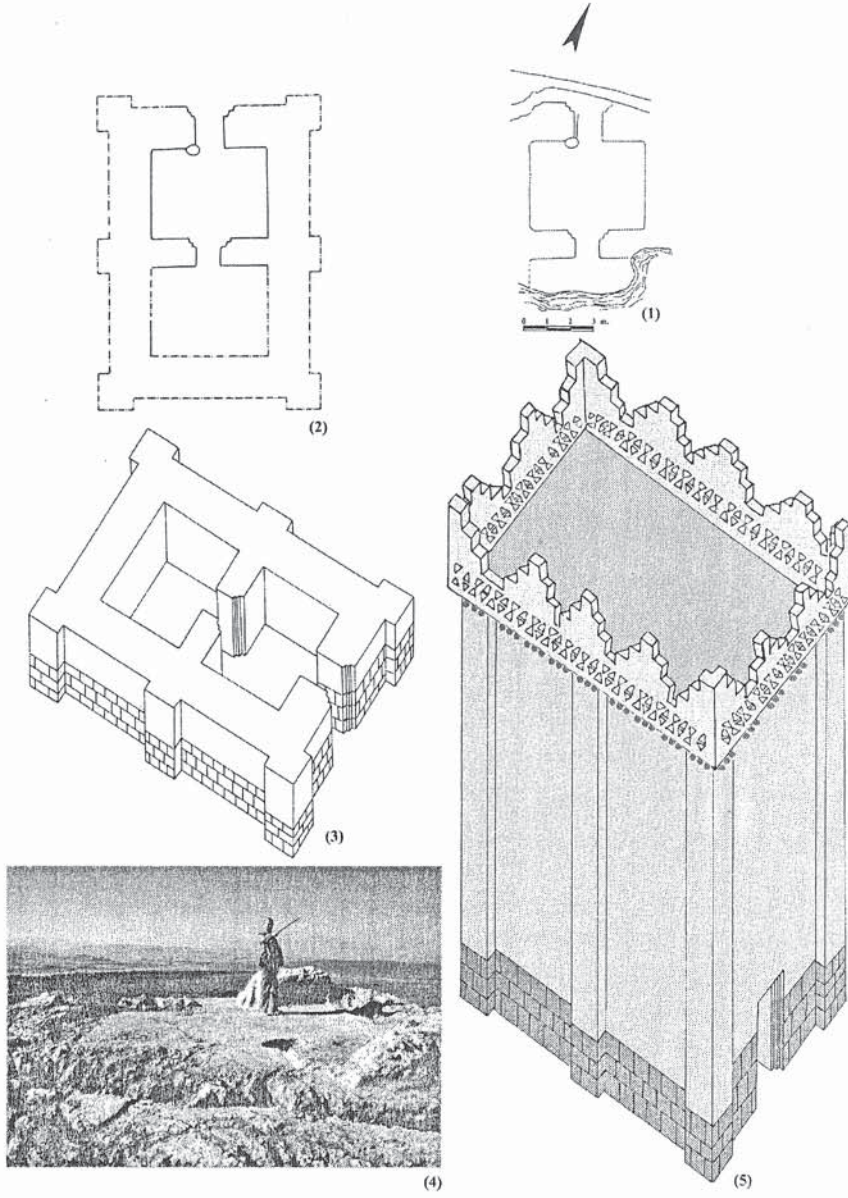
Resim 4: 'Uç Kale', doğu cephesinden ayrıntı.

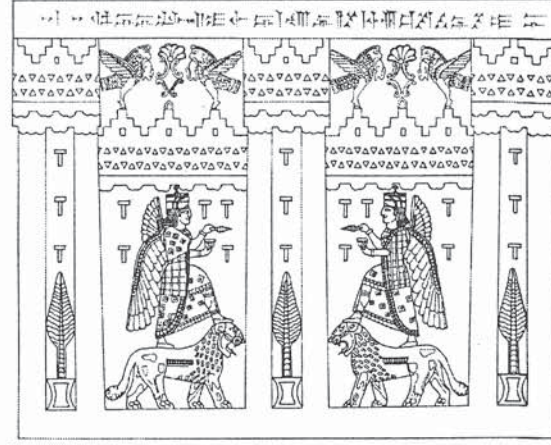
Resim 5: (1) Durum plânı; (2) A-A Kesiti, güneyden; (3) B-B Kesiti, doğudan.

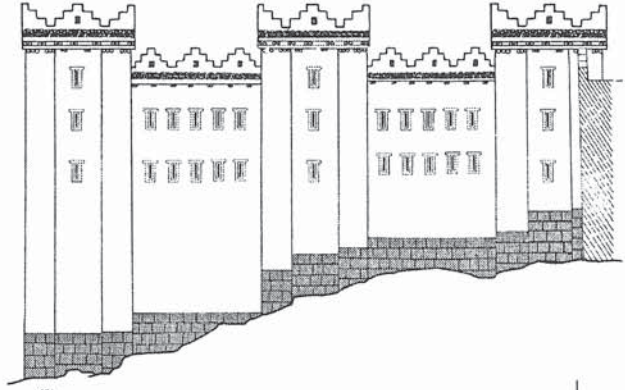
Resim 6: (1) 'Uç Kale'- Çavuştepe'den bir "kör pencere"; (2) Tuşpa sitadelinin kuzey eteklerinden iki kaya nişi: 'kör pencere'; (3) Kutsal alanın (Analı-Kız) aksonometrik plânından ayrıntı: nişler ve steller (Tarhan 1994: res. 7).

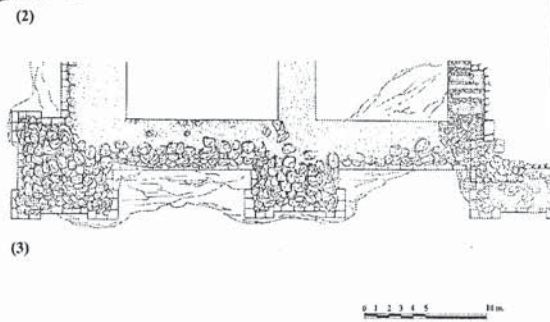
Resim 7: Tuşpa İç Kale'deki 'çift cellalı' tapınak: (1) Durum plânı; (2) Zemin plânı; (3) Aksonometrik görünüm; (4) Tapınağın bugünkü durumu, kuzeyden; (5) Tapınağın restitüsyonu (M. T. Tarhan-E. Konyar 2004).

(1)

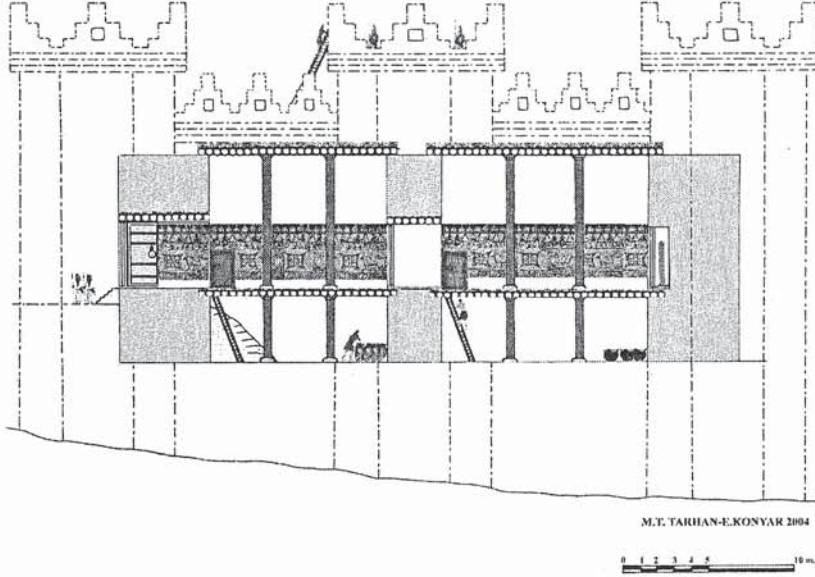

(2)

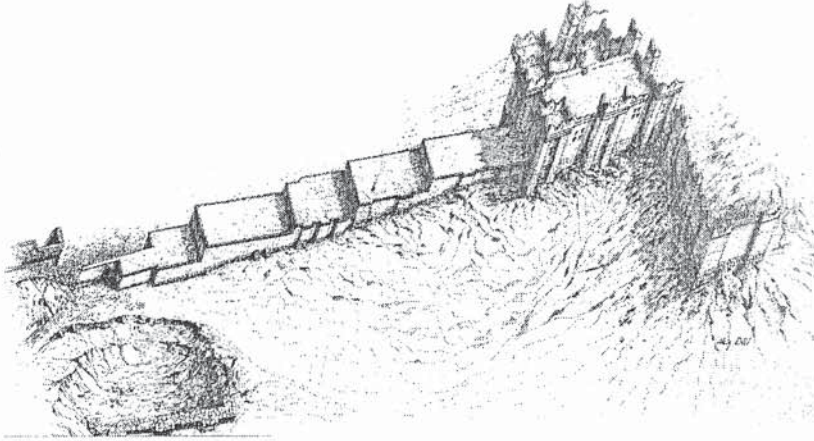

(3)

Resim 8: Karşılaştırmalı Görünümler: (1) Adilcevaz-Kef Kalesinden kabartma: 'Kült Yapısı'; (2) 'Uç Kale'nin restitüsyonu, kuzeyden: 'II. Sarduri'nin kült yapısı' (M. T. Tarhan-E. Konyar 2004); (3) 'Uç Kale'nin kuzey kısmının plânı.

Resim 9: 'Uç Kale': II. Sarduri'ye ait 'Kült Yapısı'nın güneyden restitüsyonu. İçeriden görünüş.

Resim 10: 'Uç Kale'nin: restitüsyonu ve önde M.Ö. 7. yüzyıl yapıları (Erzen 1998 res. 22, Akif Dai 'den).